

KEMÉNY GÁBOR

BEVEZETÉS A NYELVI KÉP STILISZTIKÁJÁBA

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XIV.

KEMÉNY GÁBOR

BEVEZETÉS A NYELVI KÉP
STILISZTIKÁJÁBA

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2002

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XIV.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

Lektor:
PÉTER MIHÁLY

ISSN 1419-6603
ISBN 963 9372 38 2

© Kemény Gábor, 2002
© TINTA Könyvkiadó, 2002

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Bagu László
A nyomás és kötés az EFO Kiadó és Nyomda munkája
Felelős vezető: Fonyódi Ottó

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
I. A BEVEZETÉS BEVEZETÉSE: TÖPRENGÉSEK A STÍLUSRÓL ÉS A STILISZTIKÁRÓL	11
1. A szövegstílus három összetevőjéről	11
2. A stilisztika feladatai és lehetőségei az új évezred kezdetén	20
II. FEJEZETEK A NYELVI KÉP SZEMANTIKÁJÁBÓL ÉS STILISZTIKÁJÁBÓL	30
1. Írói és kutatói vélemények a nyelvi kép jelentőségéről	30
2. A nyelvi kép meghatározása a szöveg és a befogadó szempontjából	33
3. A nyelvi kép: „rendellenesség” vagy „szabályszerűség”?	55
4. Képszerűség és poliszémia	80
5. A szemantikai távolság és a stilisztikai érték viszonya a költői képben	86
6. A nyelvi kép fajtái	92
6.1. A hagyományos felosztás szerint	92
6.2. Kísérlet egy másfajta csoportosításra	120
7. A nyelvi kép mint szövegszervező tényező	151
III. KITEKINTÉS ÉS GYAKORLATI ALKALMAZÁS: NÉHÁNY SZÖVEGELEMZÉS	164
1. A „szecessziós” Krúdy (<i>Egy Aranykéz utcai éj emléke</i>)	164
2. Az ellentét mint szövegszervező elv egy Krúdy-novellában (<i>A nő, akiért szenvedünk</i>)	173
3. Erotika és gasztronómia egy kései Krúdy-novellában (<i>Előhang egy kispörköltöz</i>)	184
4. A nyelvi képek, a beszédmódok és a tagolás szövegszervező funkciója Márai Sándor Casanova-regényében (<i>Vendégjáték Bolzanóban</i>)	190
5. A stilisztikai szövegelemzéstől a komplex műelemzésig (<i>Vas István: Branyiszko</i>)	198
IRODALOM	205
TÁRGYMUTATÓ	219

ELŐSZÓ

Könyvem azoknak a kutatásoknak a főbb eredményeit foglalja össze, amelyeket az utóbbi másfél évtizedben a nyelvi kép témakörében folytattam.

Ez a kötet, bár témájánál fogva szorosan kapcsolódik előző könyvemhez (Képekbe menekülő élet. Balassi Kiadó. Budapest 1993), sőt bizonyos fokig annak folytatásának tekinthető, abban különbözik tőle, hogy míg az egyetlen író (Krúdy Gyula) képalkotását tárgyalta, s csak ennek megalapozásaként, háttereként foglalkozott elméleti kérdésekkel, ez a mostani munka fő célját és módszerét tekintve elméleti jellegű (a nyelvi kép főbb szemantikai, stilisztikai és szövegtani sajátosságait igyekszik feltárni), ezért csak kisebb mértékben irányul konkrét szövegekre (Móricz, Babits és Krúdy egy-egy művének vizsgálata a nyelvi kép szövegszervező funkciója kapcsán a II/7. fejezetben, továbbá kitekintésül és gyakorlati alkalmazásul néhány szövegelemzés a III. részben).

A könyv fejezetei nagyjából a közelmúltban, aránylag rövid idő alatt, 1998 februárja és 1999 szeptembere között íródtak. Mivel azonban a kötet tartalmaz régebbi keletkezésű, de átdolgozott és új szakirodalommal kiegészített részeket is, indokoltnak tartom, hogy olvasóim tájékoztatására röviden számot adjak az egyes fejezetek létrejöttének körülményeiről, filológiai és publikációs „előéletéről”.

A dolgozatot bevezető elméleti „töprengések” közül az előbbi, a szövegstílus három összetevőjéről szóló eredetileg a Péter Mihályt 70. születésnapja alkalmából köszöntő könyv részére készült, de terjedelmessége miatt abban csak egy részlete jelenhetett meg Szövegstílus és konnotáció címmel, míg a teljes tanulmány a Magyar Nyelvőr 1998/2. számában látott napvilágot. A könyvem élére került fejezet ehhez képest is tartalmaz némi többletet.

Az I/2. fejezet az MTA Nyelvtudományi Intézete fennállásának 50. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos ülésszakra készült, és azon, 1999. október 19-én részben el is hangzott. Teljes szövege a Magyar Nyelvőr 2000/3. számában, rövidített változata az ülésszak előadásait tartalmazó kiadványban (Helyzetkép a magyar nyelvtudományról. Szerk. Kiefer Ferenc és Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest 2000) jelent meg.

Könyvem középső részének a nyelvi kép jelentőségét méltató rövid bevezetője 1999 májusában íródott a Keszler Borbálát születésnapja alkalmából köszöntő Ember és nyelv című kötet számára.

A II. rész 2. fejezete, amelyben a nyelvi kép fogalmát határozom meg a szöveg és a befogadó szempontjából, már Képekbe menekülő élet című könyvemben is benne

volt, de ezt a korábbi változatot alaposan megrövidítettem, s igyekeztem fel is frissíteni az 1990-es évek második felének magyar és nemzetközi szakirodalmi eredményeivel.

A nyelvi kép „rendellenes” vagy „szabályszerű” voltának dilemmáját taglaló nagy fejezettel 1999 márciusában készültem el. Főbb megállapításait ismertettem azon az előadáson, amelyet a Magyar Nyelvtudományi Társaság általános nyelvészeti szakosztályának felolvasóülésén tartottam (1999. március 23.). Az előadást követő vitában felvetődött új szempontokat, adalékokat igyekeztem figyelembe venni az írott változat elkészítésekor. (Különösen Pusztai Ferenc tartalmas hozzászólásáért tartozom köszönettel.) A tanulmány közreadására a Magyar Nyelvőr vállalkozott, három részletben (1999/3., 4., 2000/1. szám).

A Képszerűség és poliszémia című rövidebb fejezet eredetileg szintén előadás-ként hangzott el az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 1998 októberében rendezett Poliszémia, homonímia című kétnapos tudományos konferencián, melynek anyagát a Tinta Könyvkiadó publikálta egy évvel később ugyanilyen címmel.

1999 októberében ugyancsak a Geccsó Tamás tanszékvezető és munkatársai által szervezett, immár hagyományos őszi tudományos konferencián fejtettem ki a szemantikai távolság és a stilisztikai érték viszonyára vonatkozó elgondolásaimat (II/5. fejezet). Ez a konferencia a lexikális és az aktuális jelentés kérdéseivel foglalkozott. Az előadások alapján szerkesztett kötet 2000-ben jelent meg, szintén a Tinta Könyvkiadónál.

A II/6.1. fejezet a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán a IV. éves magyar szakos hallgatóknak az 1994/95-ös tanév óta évente előadott Bevezetés a modern stilisztikába című féléves kollégiumom idevágó részein alapul. A fejezet tartalmi okokból magában foglalja három régebbi tanulmányom rövidített és korszerűsített szövegét is. A teljes metafora nyelvtani szerkezetéről szóló fejtegetés először a Nyelvtudományi Értekezések sorozat 104. kötetében (A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai) jelent meg 1980-ban. A másik két korábbi publikáció az 1990-es évekből való: az egyik a szegedi hungarológiai kongresszus kötetében (Ullmann felismerései a szinesztézia jelentés-tani alapjairól), a másik a Szathmári-émlékkönyvben jelent meg (ez utóbbi az ún. körülíró metaforáról).

A II/6.2. fejezet, amely a nyelvi képeknek a hagyományostól eltérő csoportosítására tesz kísérletet, azon a kutatáson alapul, amelyet a Soros Alapítvány ösztöndíjának támogatásával 1988/89-ben folytattam a kortársi magyar próza képalkotásáról. Az eredményeket részletesen bemutattam már említett 1993-as munkámban, de a lényegét – tömörítve és új szakirodalommal kiegészítve – itt is elő kellett adnom, mert ezt megkívánta a könyv szerkezete. Joggal vethető fel az a kifogás, miért nem vizsgáltam meg tíz évvel későbbi, a rendszerváltás utáni kontrollanyagot is (pl. az 1998-as Körkép antológiát). Ezt további munkaként tervezem is, de most annyi idővel késleltette volna könyvem megjelenését, ami megítélésem szerint nem állt volna arányban az ettől a kontrollvizsgálattól remélhető tartalmi többlettel.

A középső résznek a nyelvi kép szövegszervező funkciójáról szóló zárófejezete 1999 júliusában készült el. Rövidített változata plenáris előadásként hangzott el a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által szervezett 1999. októberi metaforakonferencián. Teljes szövege a konferencia előadásából szerkesztett kötetben (*A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2001) olvasható.

A könyvemet lezáró – és reményeim szerint az elmélet felől a gyakorlat, az egyetemi, sőt a középiskolai szövegelemző munka felé is kitekintést nyújtó – fejezetek Krúdytól egy novellarészletet és két teljes novellát, Máraitól egy regényrészletet, Vas Istvántól pedig egy verset elemeznek. Az első elemzés a Szabó Zoltán szerkesztette, a magyar irodalmi szecesszió stílusát tárgyaló tanulmánykötet számára készült 1999-ben (a kötetből vett mutatványként megjelent a *Magyar Nyelvőr* 2001/3. számában is). A másodikat 1996-ban írtam Szabó Zoltán születésnapjára emlékkönyvébe, de ott csak rövidítve jelent meg; teljes szövegét a *Magyar Nyelvőr* 1996/4. számában publikáltam. Az *Előhang* egy kispörköltözhöz című Krúdy-novella elemzését a *Szindbád Palotán* című antológia (szerk. Szabó Pál Csaba, Várpalota 2001) közölte első ízben. A Márai-tanulmány az író születésének centenáriuma alkalmából Szombathelyen tartott konferencián hangzott el, s annak kötetében jelent meg („Este nyolckor születtem...” *Hommage à Márai Sándor*. Szerk. Lőrinczy Huba és Czetter Ibolya. Szombathely 2000). A Vas István-elemzést az 1998. júliusi egri anyanyelv-oktatási napokon adtam elő. Írott változata megjelent a konferencia előadásait tartalmazó kötetben (*Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. Szerk. V. Raisz Rózsa és H. Varga Gyula. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1999).

Ezek a szövegelemzések abban a vonatkozásban is kitekintést nyújtanak a nyelvi kép témaköréből, hogy nem csupán a képanyagot, a képi szintet vizsgálják, hanem a szöveg struktúrájának egészét is, s ennek összefüggésében térnek ki az író által alkalmazott nyelvi képekre.

*

Előszavam befejezéseként tisztelettel és hálával emlékezem meg azokról a mesteimről és pályatársaimról, akiknek szakmai és emberi támogatása meghatározó fontosságú volt számomra ennek a munkának az elvégzésében.

Mindenekelőtt kegyelettel kell adóznom az engem kutatói pályám kezdetén, az 1970-es évek első felében tanácsaival segítő három nagy tudós: BALÁZS JÁNOS, GÁLDI LÁSZLÓ és KOVALOVSKY MIKLÓS emlékének.

A ma is körünkben tevékenykedő idősebb pályatársak közül PÉTER MIHÁLYNAK, SZABÓ ZOLTÁNNAK és SZATHMÁRI ISTVÁNNAK tartozom elsősorban köszönettel.

Rajtuk kívül két olyan kutató nevét is meg kell említenem, akikkel személyes kapcsolatomban nem volt ugyan, de műveiktől ösztönzést és útbaigazítást kaptam. Az egyik FÓNAGY IVÁN, a másik HANKISS ELEMÉR.

Értekes szakmai segítséget nyújtottak kandidátusi és MTA doktori értekezésem opponensei (BENCZE LÓRÁNT és VÍGH ÁRPÁD, ill. KOCSÁNY PIROSKA, PÉTER MI-

HÁLY és POSZLER GYÖRGY), továbbá jó néhány nyelvtudományi intézeti és egyetemi kolléga, akiknek nevét itt nem sorolhatom fel. Köszönettel nyugtázom korábbi és jelenlegi munkahelyi vezetőim (HAJDÚ PÉTER, HERMAN JÓZSEF és KIEFER FERENC igazgatók, valamint egykori osztályvezetőm, GRÉTSY LÁSZLÓ) türelmét és megértését is, amely lehetővé tette számomra, hogy évtizedeken át olyan kutatási témákon is dolgozzam, amelyek – a nyelvészet és az irodalomtudomány határsávjában lévén – nem tartoznak a Nyelvtudományi Intézet „fő profiljába”.

Utolsó emlékező és hálaadó szavam pedig hadd legyen ÉDESANYÁMÉ, aki nagyon várta, utolsó erejével segítette, de nem érthette meg ennek a munkának a befejezését. Könyvem az ő felejthetetlen emlékének ajánlom.

Budapest, 2001. december 29.

Kemény Gábor